

гудзиків, натільних хрестів та рибальських блешень [1, 38, 46, 78]. Численні екземпляри ножиць, наперстків та голок могли б вважатися знаряддями тільки індивідуального вжитку, але присутність на території фортеці 12 свинцевих товарних пломб від сувоїв імпортного сукна вказують на можливість використання останнього професійними кравцями та шевцями [1, 16].

Підводячи підсумки дослідженням ремісничого знаряддя з Новобогородицької фортеці, маємо зауважити, що воно може слугувати інформативним джерелом для більш досконалого вивчення культурно-матеріальних процесів та явищ у соціумі, з одного боку, та дагуючим матеріалом, з іншого.

Література

1. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2007.
2. Ковальова І. Ф. Про сучасний стан досліджень житлової забудови Новобогородицької фортеці / І. Ф. Ковальова // Придніпров'я історико-краєзнавчі дослідження – Вип. 9 – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – С. 199 – 208
3. Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця / ред. І. Ф. Ковальова – Д., 2008. – 168 с.
4. Репан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI – XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К., 2008. – 268 с.
5. Шалобудов В. М. Виробниче приміщення з території Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я. – Д., 2008. – С. 130 – 133.
6. Яворницький Д. Твори у 20 томах. – Т. 3. – Кн. 1 / Д. Яворницький / Київ – Запоріжжя, 2008. – 496 с.

Олег Корнієнко (Суми), керівник редакційно-видавничої групи головного управління зв'язків з громадськістю Сумської облдержадміністрації, член Правління НСКУ, член Ради Сумської ОО УТОПК

Особливості фортифікаційних споруд м. Суми 2 пол. XVII – 1 трет. XVIII ст.

Мусимо визнати, що фортифікаційна справа у Слобідській Україні XVII–XVIII ст. на даний час залишається малодослідженим питанням. Переважна більшість наукових робіт, котрі побачили світ протягом останніх 30 років, носили переважно узагальнено-описовий характер [6], були присвячені містобудівним аспектам розвитку м. Суми [5] або питанням археологічного та пам'яткознавчого характеру [10; 11].

Дослідження слобідської фортифікації вимагає комплексного підходу. Крім ретельного вивчення джерельної бази, здійснення археологічних досліджень необхідно враховувати особливості місцевої козацької автономії, організації військово-адміністративного управління прикордонних територій Московської держави та ряд інших факторів. З огляду на обмежені обсяги статті зупинимось на розгляді кількох питань.

В роботах сучасних істориків, що переймалися вивченням історії Слобідської України 2 пол. XVII – сер. XVIII ст., місцеві оборонні споруди помилково ідентифікуються виключно як об'єкти козацької фортифікації. Не виключено, що подібні твердження, певною мірою, базувалися на аналогії з Гетьманською Україною, де козацькі полки, як військові та адміністративно-територіальні утворення, мали чітко визначену територію та рейментаря, що одноосібно здійснював управління нею. Відповідно, справа зведення та утримання фортифікаційних споруд була прерогативою козацької адміністрації, переважно місцевої.

Ми вважаємо, що подібні аналогії є не зовсім доречними. Слобідські козацькі полки, попри те, що їхні організаційно-мобілізаційні засади, тактика та озброєння були майже повністю запозичені з Гетьманщини, були національними іррегулярними формуваннями армії Московської держави. Причому кожне з цих формувань мало цілком визначені завдання в системі оборони південно-західних кордонів. Наприклад, Сумський полк був утворений на стику двох оборонних ліній. Перша з них тягнулася від м. Тули до Путивля й Камінного і своїм фронтом була зорієнтована на захід проти Речі Посполитої, а друга, Білгородська, відповідно на південь – проти кримськотатарської агресії. З огляду на вище наведене, міста-фортеці, розташовані на території дислокації підрозділів Сумського полку, мали різне підпорядкування. “Справка Разрядного приказа о воеводах XVII века, данная в 1741 году”, складена Микитою Желябузьким, свідчить про наступне. Власне до Сумського слобідського козацького полку належали: м. Суми, м. Білопілля, с. Піна, м. Межиріч і м. Лебедин. До Севського розряд-полку, як “пригородки” Путивля, належали мм. Камінний та Недригайлів. Міста Суджа та Миропілля відносилися до категорії “великорусских городов Сумского полка” [9, 141].

Крім цього, Слобідська Україна протягом 2 пол. XVII – 1 пол. XVIII ст. являла собою своєрідне буферне утворення між Гетьманатом та Московською державою, соціально-економічне та політичне життя якого характеризувалося широким дуалізмом, котрий відзначався своєрідним перетином двох культур і традицій, що впливали одна на одну, проте не змінювали свою структуру. Це знайшло своє відображення у мові, побуті, правових і звичаєвих нормах і навіть особливостях мілітарної організації. Недарма відомий дослідник історії Слобожанщини Володимир Маслійчук одній із своїх робіт дав вельми влучну назву – “Провінція на перехресті культур” [7]. Подвійною сутністю відзначалися і слобідські міста. Вони були не лише полковими або сотенними центрами місцевих козацьких полків, а й прикордонними адміністративними центрами Московської держави, підпорядкованими Розрядному приказу та його регіональним підрозділам (розряд-полкам), котрі на місцях були представлені воеводами.

Для позначених українських осадців Слобожанщини місто було торгівельно-ремісничою оазою на кордоні з недружнім степом, своєрідним наріжним каменем у справі господарського освоєння незайманої округи і, зрештою, місцем відпочинку перед систематичними походами по відбиттю

турецько-татарської агресії. Натомість на той же самий населений пункт царські урядовці покладали відмінні завдання: репрезентація царської влади, облік і координація дій місцевих збройних формувань, закладання речових і продовольчих магазинів на випадок широкомасштабного вимаршу на південь урядових військ та впорядкування від імені царя українського звичаю земельної займанщини. Згодом слобідські міста стають центрами збору місцевих податків і митних зборів.

Відповідно до зазначеного, населення слобідського міста теж ділилося на дві частини. Більша, козацька, з мілітарної точки зору являла собою легкокілляне мобільне формування з легким стрілецьким озброєнням та 2-3 малокаліберними польовими гарматами. Поєднуючи в собі архетипи воїна-кочівника та землероба, українці, на додаток до справи військової, займалися землеробством і промислами. У правовому відношенні достатньо тривалий час вони керувалися сумішшю звичаєвого та Магдебурзького права (“черкаскими обыкновениями”) і підпорядковувалася владі полковника, а у духовній сфері – прийшлими з-за Дніпра священикам з їхньою “кїївською наукою” та українськими стародруками. Завдяки своїй пасіонарній енергії, ці піонери слобідських степів протягом понад 50 років заселили й освоїли величезні і колись безлюдні території. На відміну від цієї складової, московська меншість на чолі з воеводами виконувала радше представницько-спостережні функції, маючи у підпорядкуванні вкрай незначну кількість пушкарів, рейтарів чи стрільців, які складали, скоріше, воеводський ескорт, своєрідну службу зв’язку та оповіщення, артилерійську команду, стаціонарний гарнізон аніж активно діюче військово формування. Для забезпечення вартування острогу з числа місцевих осадців на 1-2 роки винаймалися “черкаси городової служби” (ворітники, сторожі, затинники тощо), які підпорядковувалися воеводі тільки у службових питаннях. На відміну від козаків, у походи воеводський гарнізон не ходив, натомість утримував у “могазейнах” і казенних погребях стратегічні запаси зерна, солі, пороху, свинцю та зброї на випадок прибуття на кордон значних формувань царського війська. Деякі зразки складованої зброї були занадто специфічними, наприклад бердиші, якими козаками ніколи не користувалися. На протигагу “черкасам полкової служби”, котрі здійснювали активний спротив татарським нападникам, урядові гарнізони трималися лише на випадок ворожої облоги, непритаманної для тактики татарських чамбулів. Характерним було навіть те, що крім загальнообов’язкового спорудження острогу з артилерійським “нарядом”, вістовим дзвоном і офіційною спорудою (“приказною ізбою”), одночасно споруджувалася й окремішня церква, настоятель якої призначався за санкцією царя [13]. Воеводі ж “черкаси полкової служби” не підпорядковувалися і могли піти на відвертий конфлікт у разі його зловживань, як це трапилося в Сумах у 1661 р. із Умаєм Шамордіним, котрий привласнював державні кошти, спрямовані на оплату “жалування” місцевим козакам [4, 80-81].

З перших років заснування Сум ми спостерігаємо, крім двох громад, наявність окремих фортифікаційних будівель: воєводський острог і укріплення “черкаського посада”. Переселенці на чолі з осадчим Гарасимом Кондратьєвим, осаджені московською адміністрацією на Суминому городищі навесні 1655 р., напевно вже тоді звели перші оборонні споруди, без яких життя на небезпечному прикордонні із Диким Полем були просто неможливим. Принаймні згадка про них та про намір спорудити “офіційну” фортецю зустрічається в царському указі, виданому в квітні 1656 р.: “на реке на После и на речке на Суме в котором месте пригож для бережения от приходу воинских людей поставить острог со всякими крепостьми против иных черкаских острошков” [14]. В подальшому, до кінця XVII ст., як у Сумах, так і в переважній більшості фортець на території Сумського полку, спостерігається наявність двох типів фортифікаційних споруд – козацьких і воєводських. Переважна більшість письмових джерел, котрі містять описи укріплень слобідських міст вцілому і Сум зокрема – це московська урядова документація та листування, котрі дозволяють докладно прослідкувати динаміку розвитку місцевої фортифікації. Принаймні інформація про сумську фортецю 2 пол. XVII – 1-ї чв. XVIII ст. зустрічається у повідомленнях за 1657-1658, 1665, 1671, 1672, 1677, 1678, 1686, 1704, 1707, 1709, 1718 рр. тощо. Завдяки їм ми можемо констатувати поступове ускладнення системи міської оборони: від дерев’яних споруд, до змішаних дерево-земляних і, нарешті, до земляної фортифікації бастионного типу. На відміну від більшості фортець на території Сумського полку Сумська засадничо зводилась, як більш потужна з вінчатими стінами [15] (роблена тарасами). Зважаючи, що Суми перебували на північ від Білгородської лінії і достатньо віддалені від Речі Посполитої, цілком логічно, що муровані оборонні споруди тут так ніколи і не з’явилися, не зважаючи на Шпилівське родовище пісковика, розташоване неподалік від міста.

Також необхідно наголосити на тому, що переважна більшість джерельної інформації щодо сумських фортифікаційних споруд стосується підвідомчої воєводам частини укріплень, котрі через відносно невеликий проміжок часу (1658-1686 рр.) вже перебували у крайній занедбаній стані [2, 145–148]. Про “черкаські острожки” зустрічаються переважно побіжні згадки, але стан цих споруд як у Сумах, так, наприклад, і в Недригайлові значно кращий, а самі вони мають певні конструктивні відмінності [3, 167-280].

Наприкінці XVII–XVIII ст. в системі управління Московської держави відбуваються суттєві зміни, котрі стосувалися й Слобідської України. Сумський полк все більше інтегрується в систему регулярної армії: з 1700 р. безпосередньо підпорядковується командирі новоствореної бригади слобідських полків, а з травня 1708 р. – генералу, командирі Української дивізії. Разом з тим, згідно з царською грамотою від 5 лютого 1706 р. та указу, що надійшов у квітні, сумському полковнику наказувалося прийняти полкові міста з їх артилерією та службами під цілковите керівництво: „города, в которых русских людей нет, Сумы, Лебедин, Краснополье,

Белополье, Межирич, с. Пену ведать тебе одному, а воеводам в тех городех не быть... и в тех городех в приказных избах всякие наши В[еликаго] Г[осударя] дела и посланные указы и полковой наряд пушечную и зелейную и свинцовую казну и хлебные запасы и всякие полковые припасы, что в тех городех было, по росписям у воевод” [16, 77]. Саме завдяки цій реформі, коли вся влада була сконцентрована в руках козацької старшини, а також з огляду на події Північної війни, за участю армійських інженерів відбувається значна реконструкція Сумської фортеці. [8, 58-59]. З 1721 р. козацькі формування Слобідської України перебувають у віданні т. зв. Козацької експедиції Крігс-колегії (Військової колегії), що певною мірою вплинуло на розвиток місцевих фортифікаційних споруд. Мається на увазі їх ремонт і часткова модернізація під час російсько-турецької війни 1735–1739 років.

У сучасних дослідженнях, де мова іде про слобідські фортеці, найчастіше переважають короткі повідомлення про лінійні розміри споруд і кількість башт. Натомість особливу увагу необхідно приділяти і спеціальній термінології, котра застосовувалася у вищезазначених історичних документах. Саме вона дозволяє здійснити більш-менш точну реконструкцію укріплень, а наявність тогочасних усталеного регламенту здійснення будівельних робіт та найпростіших стандартів – навіть розрахувати приблизну кількість витраченого будівельного матеріалу та робочого часу. Зрештою, це тема окремої роботи. Проте наведемо наступні приклади.

Так, термін “острог” міг означати і власне фортецю, і її елемент – стіну. Остання могла бути виконана в кількох варіантах, які суттєво різнилися за своєю конструкцією: рублені стіни з обламами (роблені тарасами); стоячий острог з обламами; стоячий острог без обламів; косий острог. Взагалі, в термінології тогочасного московського діловодства слово “місто” (“город”) стосувалося, насамперед, фортифікаційних споруд. Інше значення міста – взагалі населеного пункту – майже до кінця XVII ст. не використовувалося як основне [12, 97]. Слід також чітко розрізняти колодязь на території фортеці і т. зв. тайник – широкий підземний хід, який виходив до води (річки). Останній, зазвичай, мав ширину не менше 2 сажнів і слугував, у першу чергу, для прихованих вилазок гарнізону.

Не до кінця вирішеним залишається ще одне питання. А саме: кого вважати головним будівничим тієї чи іншої фортеці? Попри наявність усталених урядових будівельних стандартів і відрядженого до Сум воеводи К.Ю. Арсеньєва з 52 служилими людьми, головний тягар спорудження острогу ліг на плечі українських переселенців. Пам’ятаючи заворушення 1641 р. серед чугуївських переселенців, при спорудженні укріплень новоосаджених міст воеводам, зазвичай, наказувалося порадитися “с черкаскими начальными людьми и рядовыми черкасами” [1, 64]. Свого часу В.Д. Юркевич, пишучи про спорудження Сумської фортеці у 1656-1657 роках, слушно зауважив: “можемо вбачати тут прояв особливо близької участі української громади в будованні фортеці: з стилу чолобитної і відписок воеводи ніби випливає, що на чолі робіт власне стояв він, отаман; цікаво, що

навіть самий кресленник робив „черкашенин” Я.О. Стандарний... Про те, що участь брали в будівництві московські люди, не чути” [17, 134].

Насамкінець, залишається ще раз констатувати, що справа подальшого дослідження фортифікаційних споруд м. Суми 2 пол. XVII – XVIII ст. потребує не лише докладного вивчення і аналізу джерельної бази, об’єктивної реконструкції, а й здійснення, насамперед, цілеспрямованих археологічних робіт, оскільки за останні роки культурний шар історичного центру міста зазнав вкрай відчутних втрат від “реконструкцій” і новобудов.

Джерела та література

1. *Альбовский Е.А.* Харьковские казаки, 1-я книга 1-го тома. – Х.: Райдер, 2005. – 240 с.: ил.
2. *Багалей Д.И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI-XVIII столетии. – Х.: Тип. К.Л. Счасни, 1886. – 383 с.
3. *Багалей Д.И.* О новых материалах для истории Слободской Украины // Сборник Харьковского Историко-Философского общества. – Т. 5, Вып. 1. – Х.: Тип. Губернского Правления, 1893. – С. 167-280.
4. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х.: Дельта. 1993. – 256 с.: іл.
5. *Вечерський В.* Фортифікації Сумщини // Пам’ятки України. – 2001. – № 4. – С. 84-91.
6. *Іванюк Я.Г.* Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII-XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 101-105.
7. *Маслійчук В.Л.* Провінція на перехресті культур. – Х.: Харьк. частный музей гор. усадьбы, 2007. – 400 с.
8. *Мышлаевский А.З.* Крепости гарнизоны южной России в 1718 году. Извлечение из современного отчета Киевской губернии. – СПб.: Военная типография, 1897.
9. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – Кн. 5. – М.: Типо-Литография Высочайше утвержд. т-ва И.Н. Кушнерев и К^о в Москве, 1888. – С. 141.
10. *Осадчий Є.М.* Пам’ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. Монографія. – Суми: Джерело, ФОП Литовченко Є.Б., 2011. – 346 с., 103 іл.
11. *Осадчий Є.М.* Сумська фортеця середини XVII-XVIII ст. (пам’яткознавчий аспект) // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № X-XI. – С. 191-196.
12. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X-XV вв. – МИА. – М.-Л., 1961, № 105. – 246 с.
13. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 210. Разряд, Белгородский стол, оп. 13, стлб. 204, лл. 85, 86.
14. РГАДА, ф. 210. Разряд, Белгородский стол, оп. 13, стлб. 508, л. 98 об.
15. РГАДА, ф. 210. Разряд, Белгородский стол, оп. 16, д. 46, л. 2 об.
16. *Филарет (Гумилевский Д.Г.).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. Т. 2 – Х., Факт, 2005. – 430 с.
17. *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. – К.: ВУАН, 1932. – 191 с.